

ԳՐԱԿԱՆ

ԳՐՈՂԷ, ՄՏԱԻՈՐԱԿԱՆԷ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻԶԻ ԿԵՐՊԱՐԸ
ԵՒՅՈՒՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ՝
ՄԵՐ ՕՐԵՐՈՒ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՆԷՆ ԴԻՏՈՒԱԾ

Այստեղ արտայայտուած միտքերը ատենէ մը իվեր զիս կը մղէին համադրելու եւ հրապարակելու: Առիթը ներկայացաւ երբ անցեալ Դեկտեմբերի 9ին հրաւիրուեր էի Միացեալ Նահանգներու Արեւելեան Թեմի Առաջնորդարանի կից Զօհրապ Տեղեկատուական Կեդրոնէն՝ խօսելու Յովհաննէս Թումանեանի 125-ամեակի առիթով: Փորձեր էի Թումանեանը առեւել որպէս չափանիշ ու մօտենալ իրեն մեր օրերու իրականութեան դիրքերէն: Նոյն մօտեցումը կը պահեմ այստեղ կարգ մը սրբագրութիւններէ ետք: Գիտեմ թէ ոմանք կամ շատեր մեր սաղուկեցիներէն, պիտի ճիւղտ խաղան յայտնուած կարծիքներու հաշույն բայց հաստատումներուս ճշգրտութիւնը կը պարտադրէ հերքուելու հեռանկարով չիտաքքբրուիլ: Ո՛չ մէկ անհատի կ'արտօնեմ մինչ այդ, որեւէ երեմիական-խրատական՝ գրողները յարգելու մասին: Նման ախորժակներ հետամտողներուն կը թեւադրեմ փնտռել տարբեր հասցէ: Անոնք որոնք պէտք է յարգուին, անոնց ջանացած եմ տալ աւելին եւ ծանրութիւնը ըսուածներուն եթէ ոչ ամբողջութեամբ, գոնէ կարեւոր մէկ մասով, կուգայ այն հաստատումէն թէ մեր մէջ վերջ գտած կը թուի ըլլալ ազնիւ ու անզիջող պայքարի խայտանքը, թէ՛ չորցած է կ'երեւի սրբազան աւանդութիւնը որ մեզի էր հասած՝ այն որ երբ տեսնես սխալ ու ըլտի յարձակում մը մտաւորական ընկերջ մը կամ մտաւորականի մը վրայ, ու կը փորձես պատասխանել բայց կ'անյարգառնաս շուտով թէ անոնք որոնց ի վերուստ վիճակուած էր ըլլալ ներքինատիպ բանսարկուները մեր կեանքի լուսանցքին, անկարող որեւէ ազնուութեան՝ կը ջանան պարտադրել իրենց ըմբռնած բարոյական հանգանակները եւ մարդիկը կը չափեն իրենց կանգունով ու կը հարցադրեն սրբազան կրակէ մաքրութիւնը վսեմացնող պողթկումներու: Այդ ջոյի ին մէջ քիչ չեն գրողի յաւակնութիւններով տառապողները: Ուրեմն, թող ներող ըլլայ անդինականէն հսկող երկայնամիտ ու հանձարեղ Լոռեցին եթէ իր տարեդարձը առիթ տուաւ այդ մտքերու համատեղման: Ինք կրնայ վկայել եթէ ... հոն հասնին այս տողերը, թէ մեր խուկնի պէս ուսուցիչներէն մեզի տրուած պարտադիր պատուիրանները՝ նոյն այն խստութեամբ ինչ որ կայ հետեւեալ պատգամին մէջ երկու հազարամեակ մը առաջ երկաթագրուած՝ «Նոր Պատուիրան ես տամ ձեզ», մեր մշակոյթին ու է՛ն սրտաւուչ կերպով հարազատ գրողներու հանդէպ, կը մնայ այնքան անջնջելիօրէն ի զօրու

որքան առաջին անգամ երբ անունք սերմանուեցան մեր պատանիի սրտերուն էն խորը:

Սկսե՛լէ առաջ անեկդոտ մը որ կապուած է Բապըրթ Թըրնհայմըրի՝ ամերիկեան կորիզային ուժերի «հօր»ը հետ: Երիտասարդ տարիքին, դոկտորական իմէզը պաշտպանելէ ետք կը մեկնի Հայտըլզըրկ, մասնագիտական աշխատանքի՝ բնագիտութեան մէջ: Հոն կը ծանօթանայ ու բաւականին սերտ բարեկամութիւն կը հաստատէ անգլիացի ուսողագէտ Փոլ Տիրաքի հետ: Շարաթաւերջի մը երկուքը միասին կը մեկնին Գերմանիոյ Սեւ Անտառները հանգստանալու ու միասին կարգ մը հարցեր աւելի մօտէն քննարկելու: Երկարօրէն գրուցելէ ետք երբ այլեւս գիտութիւնը չէ իրենց խօսակցութեան նիւթը, Օրընհայմըր ժամանակը յարմար կը նկատէ գրպանէն թուղթի կտոր մը հանելու ու կարդալու իր քերթուածներէն մին: Խոր ապրումով կը կարդայ հաւանաբար ինքզինք պահու մը համար շփոթեղով Կէօթէի կամ Շէլլիի հետ: Կ'աւարտէ իր ընթերցումը ու ակնդէտ կը սպասէ ընկերոջ կարծիքին որ չ'ուշանար.

- Բնագէտները, այսինքն մենք, կը ջանանք բնութեան ամէնէն խրթին ու անթափանցելի թուող օրէնքները հասկնալ ու պարզագոյն հաւասարութիւններու միջոցով բացատրել որպէսզի մարդիկ կարենան հասկնալ իսկ բանաստեղծները ...

Հոն կը կենայ ու չի շարունակեր: Կ'անդրադառնայ լիք ո՛ւր կ'երթար նախադասութիւնը ու կը խնայէ ընկերոջ: Օրընհայմըր իր կարգին, չի փորձուիր շարունակելու իր ... վրիկական զեղումները:

Ափսոս որ Տիրաք, թերեւս իր օրերու մեծագոյն մաթեմատիկոսը, Հայերէն չէր գիտեր ու չէր ճանչնար Յ. Թումանեանը, այլապէս նման կարծիք պիտի չայտնէր բանաստեղծութեան մասին: Իսկ լիք գիտնար ու սխալմամբ կարդար կամ լսէր էլէկտրոնային երաժշտութեան ընկերակցութեամբ ընթերցող մեր արդիներէն մէկը կամ միւսը, չեմ կարծեր որ այնքան համբերութիւն ունենար ուղիղային ճանկուտուքի ընթերցման աւարտին սպասելու:

Անհրաժեշտ է այստեղ հաստատում մը ընել որ թերեւս լաւագոյն ձեւով կը բնութագրէ Թումանեանի տեսակարար կշիռը մեր մշակոյթի կամ մեր գրական անդաստանի վերջին հարիւրամեակին մէջ: Ինքն է առաջին բանաստեղծը - յետագային Ա. Խաչատուրեանը եղաւ երկրորդ ու վերջինը նոյն պատուին արժանացող - որ մեր ժողովուրդին կողմէ ընդունուեցաւ որպէս Ամենայն Հայոց Բանաստեղծ: Այդ պատուին ետին անշուշտ կայ պատմութիւն մը որ այնքան կարեւոր չէ որքան տեւորութիւնը որակումին եւ անոր մէջ պարփակուած ատենուան արամադրութիւնը թեւադրող փաղաղիչ գործով անհատին հանդէպ: Թէ այդ յորջորջումը իրեն «կպաւ» ու տեւեց

ժամանակի արժեքուման. զարմանալի չէ եթէ նկատի ունենանք էական երեւոյթը: Իւրաքանչիւր հայ պատանի երբ առաջին անգամ կարդայ Թումանեանը, մանաւանդ սկզբնական տարիներուն երբ մանկական երեւակայութիւնը պատրաստ է ընկալելու ամէնէն անկարելի խիզախումները հէքեաթներուն, անխուսափելի է որ չհամակուի Թումանեանի պատումներու հաղորդականութեամբ ու չսիրէ անոր չքեղ պարզութիւնը եւ փոխանցիկ անկեղծութիւնը: Թերեւս այդ է պատճառը որ ատկէ ետք բանաստեղծը կը մնայ անհատին մէջ: Կը դրոշմուի անոր հոգիին խորը այնքան անմիջականօրէն որ պատանի աշակերտը ատեն մը ետք կը մոռնայ լէ ե՞րբ էր առաջին անգամ կարդացեր տուեալ քերթուածը կամ հէքեաթը ունենալով այն տպաւորութիւնը լէ ինք միշտ ճանչցած էր զայն եւ լէ օտար մը չէ իրեն բանաստեղծը: Այդ բոլորը կը վերածուին երկրորդական մանրամասնութիւններու երբ բաղդատուին այն իրողութեան հետ լէ բանաստեղծը արդէն իսկ վերածուած է տանը հարազատ անդամին: Տարօրինակ չէ ուրեմն, եթէ Թումանեանը եղաւ իւրաքանչիւր հայ մանուկի պապիկը որուն ծուկիին նստած այդ մանուկը կրնար օրերով լսել հէքեաթներու աշխարհի ամէնէն շնաշխարհիկ սիրագործութիւններուն ու անկարելի մեծագործութիւններուն, իր բարի մայրտներով պարուրուած: Թումանեանը անհատականութեամբ ու խառնուածքով ըլլալով անսրբագրելի լաւատեսը, տարբեր մակարդակի մը վրայ բայց բնականօրէն մեկնելով միեւնոյն դիտանկիւնէն, կը հանդիսանայ իւրաքանչիւր հայ տունի Կաղանդ Պապան որ չի սպասեր Նոր Տարուան շաղ տալու համար իր բարիքները, բերելու իր զուարթախոհ ուրախութիւնը փարատելու համար օրուան վիժանքներէ յառաջ եկած դառնութիւնները, չտկելու մէջքը անոնց որոնք տարակուսանքով կը դիտեն կեանքի անորոշութիւններն ու մղելու ներողամիտ ըլլալ՝ մարդկային վատութիւններու հանդէպ: Զարմանալի չէ բնաւ որ իր տունը՝ նշանաւոր Վերնատունը, ըլլար նաեւ Հայոց տունը ուր քով-քովի գային այն օրերու մեր կեանքի սիրելի դէմքերէն ոմանք՝ Աղայեանէն մինչեւ Դերեւիկի Դեմիրձեան ընդգրկելով Շանթը, Աղբալեանը, Ահարոնեանը, Անդրանիկը եւ շատ ուրիշներ:

Ի՞նչ կ'ըսեն ըստեղէն այս անունները Թումանեանի մասին: Կ'ըսեն շատ ակներեւ բան մը, կը բնորոշեն ստուգութիւնը մարդուն, գործածելով Երջանկալիչատակ Վազգէն Ա. Հայրապետի սիրած մէկ տարագումը: Կ'ըսեն նաեւ լէ Թումանեան բանաստեղծի հանգամանքէն աւելի կարեւոր, կայ զօրաւոր ու փառաւոր անհատականութիւն մը: Եւ, լէ հաւասարակշռուած ու անխիշաշար հոգեյատակի վրայ կոխողուած աննկուն նկարագիր մը որ անհատը կը վերածեն տիրական հասարակական, հանրային գործիչի: Անոր մէջ կը միանային բոլոր հոսանքները իր ժողովուրդին եւ որուն կարծիքը

յարգելի էր ու փնտռուած բոլորէն ու իբր հանգիստութիւն, բոլորի յարգանքը մարդուն հանդէպ՝ անվիճելի: Ի՞նչը սակայն զինք կը վերածէր այդ քան անհրաժեշտ ներկայութեան ու փնտռուած դէմքի՝ վստահաբար գիւղացիի իր իրաւութիւնը, ստեղծուած աստուածապարգեւ ու արժանապատիւ անկարողութիւնը եւ մանաւանդ, ըլլալու տէրը իր համոզումներուն: Մեր օրերուն, անկարելի է մեր գրողներէն որեւէ մէկը, բացառելով մասի վրայ համոզող մէկ քանի անուն, յատկանշել արդարի ստորագրելներով որովհետեւ ըլլալով գերազանցօրէն ճարտար ու խօսքով միշտ երկձիկուած լեզուով, կարելի չէ գիտնալ թէ իրենց որ մէկ ըսածին տէրն են եւ ի՞նչ են իրենց համոզումները եթէ ունին: Աժան ամբաստանութիւնն այս հաստատումը, հազիւ թէ, այլապէս մեզի կը խնայուէր մեր ժամանակներու մտաւորական բարոյականութեան այս անորակելի երաշտը:

Ի՞նչ որ կը փորձիմ բանաձեւել մեր մշակոյթի ու գրականութեան մասին կը յիշուի մշակոյթի ու մտաւորական բարոյական ըմբռնումի մը վրայ որ մեզի փոխանցեցին Հայոց լեզուի, գրականութեան ու պատմութեան մեր ուսուցիչները, առաջին հերթին Հայր Համազասպ Ոսկեան ու Հայր Գարեգին Գարանֆիլեան ու Գեղամ Սեւան՝ Մխիթարեանի մէջ եւ ապա Յունիկ Սարգիսեան, Վահէ-Վահեան, Զարեհ Մեղքունեան ու Գերսամ Ահարոնեան, Յովակիմեան-Մանուկեանի մէջ: Այդ ըմբռնումները, չափանիշերը, կարելի է կարճ կերպով ամփոփել հետեւեալ հաստատումներով թէ գրողը, հասարակական գործիչը, մտաւորականը կամ այս երեքը միասին առած, եթէ կը համընկնին անհատի մը մէջ, վեր չեն ժողովուրդի հաւաքական զանգուածին՝ կիրարկուող բարոյական սեղմումներէն որոնք կը կոչենք օրէնք կամ աւանդութիւն կամ ինչ որ կ'ուզենք, թէ գրողը կամ մտաւորականը պէտք չէ ըլլայ մտքի քսակահատ ու ինքզինքին արտօնէ ամէն կարգի հասարակական լիախորհիւն ու ըլլայ այնքան մը ինքնալիտտա որ կարենայ ընդունիլ իր սխալները եւ խուսափի ամէն գնով սուտին ու կեղծիքին դիմելէ՝ ինքզինք նեղ կացութենէ դուրս քերելու կամ իր կաշին փրկելու: Ահա հատուած մը Թումանեանէն ըսել ուզուածը պարզեւր համար.

Զնայելով այդքան շատ գործիչների ներկայութեանը, դուք զգում էք, որ ցուրտ է, որովհետեւ չկայ անկեղծութեան ֆրոնտիստներ, զգացմունքի նուրբ, որովհետեւ նրանք իստում են լեզուով իսկ սիրտները շատ է հեռու, եւ զգում էք վերջապէս:

Սրանք ոչինչ չեն սիրում, այլ ցոյց են տալի, թէ սիրում են: Եւ ինչպէս գերասանն ունի իր դիրք, որ տանում է, իսկական գործիչն ունի իր խաչը, որ կրում է, սրանք էլ այս կամ այն գործին կպչելով, փոխանակ գործի ծանրութեան տակ մտնելու եւ տանելու, իրենք են բարձրանում, եեմնում նրա վրա ու շինում են իրենց էջը:

Եւ այս դերասաններից ամեն մէկն ունի իր էջը, ու միշտ էլ իր էջն է քշում, խնկուզ աշխարհը քանդուի:
Խօսքն ընչի մասին ուզում է լինի, միշտ վերջացնում են «ժողովուրդով»: Ժողովուրդն այսպէս է կամենում...
«Ժողովուրդը մեզ հետ է ... Ժողովուրդը ձեզ կը դատի... Ո՛ր, հա, ժողովուրդ, անարգում են քեզ ...»:

Այդ հերիք չէ դեռ: Ժողովուրդն էլ են կեղծում:
Իրենց մարդկանցից ոմանց հանդէս են քերում կեղծ ստորագրութիւններով, անգրագէտներին իրենց շինած յօդուածներով ու ներկայացնում որպէս ժողովուրդ:
-Տեսէ՛ք, ժողովուրդը մեզ հետ է:
Դէ եկէ՛ք, ու ջոկեցէ՛ք իսկականը կեղծիքից: Եւ ո՛վ պիտի ջոկի, հ՛րբ, ո՛ր մի տեղը ...
Կեղծի՛ք ու խաշագողութիւնն՝ ամէն օր, ամէն տեղ, ամէն տեսակի:
Եւ մի ժողովուրդ, որ այսքան կեղծիքներ ու կեղծաւորներ ունի այսքան խարդախներ ու խաշագողներ ունի, չի սիրուիլ որքան կ'ուզէ խելօք լինի, որքան կ'ուզէ գոռայ, լժէ կուշտութեան եմ ես...

Նրա գործերը միշտ գեանին կը մնան, որքան ուզում է գործիչներ ունենայ:
Նրա մէջ կատարուած հասարակական, լժէ ազգային գործերը խախտւո են միշտ:
Նրա ամէն ընկերակցութիւնը եկնց սկզբից իր մէջ ունի քայքայման բոլոր սաղմերը:

(1907)

Մէջբերուած խօսքերը առնուած են «Անկեղծ չենք» վերնագրուած յօդուածէն ուր յայտնուած կամ դառնութեամբ անտանջուած սովորութիւնները մեր օրերուն աւելի շեշտուած կերպով մաս կը կազմեն ժամանակակից քարքերուն: Դիտուած մեր դիրքերէն, Թումանեան քննարկոյի ճշգրիտ անտանջումը կը պահէ տպաւորող այժմէականութիւն մը: Նոյն հարցերուն կ'անդրադառնայ «Դառնացած ժողովուրդ»-ին մէջ ուր իր նշտրակը այս անգամ կը խրէ օրուան մամուլի սովորութիւններուն կողմն:

Մտնուէ կայ: Տասնեակ տարիներով ու անմահօր դէպքերով փորձուած է, է՛լ հաջողանք, է՛լ գրգարատութիւն, է՛լ ափաշկարա սուտ, է՛լ չարախօսութիւն, կեղծաւորութիւն: Նեղ թաղականութիւնն էր ոչ մի գիւղում գուցէ էնքան անվախել կերպարանք չի առել որքան սրա մէջ: Մի յայտնի հրապարակախօս պատմում էր, լժէ պարզ խօսում էին մեր խորագրատանը, լժէ էս կամ էն գրողին, ինչքան էլ լաւ գրուածք հրատարակի, միշտ պէտք է զարկել ծայրել կամ ըսել մի խօսքով ամէն կերպ աշխատել սպաննել միայն նրա համար,

որ մեզ հետ չի, մեր թայֆիցը չի
էդպէս էլ մտէք ազգային, հասարակական, գրական գործիչների մէջ: Մէկը միւսի հուշակն ու յաջողութիւնը տանել չի կարողանում:

(1910)

Հոս՝ զուգահեռը անհրաժեշտ է ժամանակակից մամուլին հետ: Բացե՛ք լժերթերը հոս լոյս տեսնող կարդալու համար կօշիկի ծանուցումի նման անստորագիր ինքնագովովթիւնները հռչակ մուրացողներուն: Խմբագիրները գիտեն թէ ո՞վ ու ինչո՞ւ կը դրկէ այդ տափակութիւնները բայց կը տպին յանուն ... պատմութեան եւ յանուն տարբեր նկատումներու որոնցմէ ոչ նուազ կարեւոր դեր կը կատարէ խոստացուած քանի մը տողարը: Տարբեր պատկեր մը: Տեսած եմ կարգ մը գրողներ որոնք երբ ելոյթ կ'ունենան, իրենց մուտքի խօսքին մէջ չեն մոռնար նշելու ողջոյնը ուղղուած իրենց «սիրելի գրչակից ընկերներ»ուն: Այդ բոլորին երգիծական յիմարութիւնը մէկ կողմ թողլով պահ մը, չեմ վիշեր կարդացած ըլլալ այդ գրողներէն որեւէ մէկուն պաշտպանողականը ի նպաստ զրպարտուած մտաւորականներու: Այդ մարդիկը տարբեր տեղեր յայտարարած են նաեւ լիւ գրողը վեր է ամէն տեսակ խմբակցական նկատումէ, թէ իրենք զօրավիգ կը կանգնին գրողին եւ նման ինքնասպաս ու ինքնանպատակ սնամէջ զէվէկութիւններ, որոնք լաւագոյն պարագային կը միտին ծածկել բնատուր իրենց կեղծիքը ու անկարողութիւնը պայքարելու ... «գրչակից ընկեր»ող մը հաշւոյն կամ դիրքորոշուելու մէկու մը կողմը՝ եթէ խնդրոյ առարկայ անհատը, անկախ հանգամանքէն, իրենց «վայժիցը չի»: Իսկ Թումանեանը, արու հրապարակագիր, 85 տարի առաջ կը խարազանէր նման սովորութիւններ, միեւնոյն ատեն չմոռնալով յարգելու արժանաւորները: Ձի գոհանար բարոյական արժեքափեր բանաձեւելով, կը կիրարկէ իր հաստատած չափանիշերը ու իր անհատական օրինակով կը մնայ հարազատ իր չափանիշերուն: Մեր գրողները հիմա, ամէն ինչ ճիշդ ձեւով կը բանաձեւեն միշտ ... ուրիշներու հաշւոյն, այնքան ատեն որ իրենց իսկ հաստատած սկզբունքներուն իրենք ստիպուած չեն հետեւելու:

Անմիջական երեւոյթ մը՝ շեշտելու համար ըսել ուզուածը: Կ'ապրինք բաւականին կարեւոր ու ճշտուած ժամանակամիջոց մը երբ մեր ժողովուրդը պիտի գիտնայ թէ ո՞վ է ընտրուելու իր *իրական Պետը*, իր Կաթողիկոսը: Ի՞նչ կը տեսնենք ու ի՞նչ կը կարդանք լժերթերու մէջ: Հազիւ թէ լուրջ վերլուծական մը կամ լուրջ ուրուագծում մը կարելի լինենա՞ծունեքու մասին որպէսզի հանրային կարծիքը կարենար կողմնորոշուիլ եւ, ինչո՞ւ չէ, նաեւ բեւեռուիլ անհատի մը շուրջ, կարելի չարք մը կարող լինենա՞ծունեքէն: Ատենին փորձ մը կատարուած էր բայց կ'երեւի յօդուածագիրը չկարողացաւ դիմանալ իրեն ցոյց տրուած ... խայծին ու որոշեց անտեսել իր իսկ թեւադրած ... անհատները: Կ'երեւի մեր մէջ այս օրերուն ռէալ փօփթիկը ինքզինք հակասելն է: Ի չգոյէ հեղինակաւոր արժեւորումներու, մեր աշխին առջիւ կը պարզուի տխուր պատկերը մեր եկեղեցւոյ Սրբազաններու չքերթին լժերթերու էջերէն իրենց իրագործումները հանրութեան ցոյց տալու: Ինչ

որ կը հրամցուի միշտ չէ որ կը տպաւորէ դիտողը: Տխուր պատկեր, երբ մարդիկ մետասաներորորդ ժամուն կ'անդրադառնան ճակատագրական իրապաշտութեանը անցուած ամուլ ժամանակին: Իսկ անոնք որոնք իրապէս ունին մտքի ու հանրային գործի վաստակ, կը մնան անծանօթ իրենց իսկ ծառայած ժողովուրդի ստուար զանգուածին:

Թմացիր էլի.

նիւթական օգնութեան կոյրքին դուք՝ Սփիւռքը մեզի տուեցիք մի ուրիշ բան՝ կոմունիզմի վերջին վրէժը ու երկու փափկատուն տակին: Կոմունիզմի վերջին վրէժն էն ա որ 70 տարի կոմունիստները աշխատեցին ձեզ բաժանուած պահել ու մեզ՝ փակաւայի տակ: Մենք զգուեցինք ու վերջ տուեցինք նրանց: Դուք խուռու է ինձ, շատ էք սիրում նրանց որովհետեւ մնում էք բաժանուած ու էդ բաժանումը բերեցիք մեզ մօտ: Ախր մենք էսպէս հազ չուներք որ մեր երեխային տանք, դուք ձեր ազգային ամօթը բերեցիք մեզ մօտ: Գարով երկու փափկատուն տակիններին. մինը ուզում է էջմիածինն ու նոր Կաթողիկոսը գինի երեքից-տասնըինեզ միլիոն դաշտով միւսը՝ ուզում է մեր Արադիմիսան կարգաւորի: Մենք ե՛րբ ենք սրանց խնայարեղ լէէ իրենց շրթներին ի՛նչ նիւթ գործածեն կամ իրենց հագին կօշիկների կոտ նկները՝ քանի՜ սանթիմետր լինեն որ նրանք մեզ ուզում են կարգի դնել: Ականջ տուր բալամ հւ յա. հասկացիր մի բան՝ որքան էլ նեղն ընկած լինենք, ո՛չ էս կառավարութիւնը եւ ո՛չ մի ուրիշ իշխանութիւն. ի՛նչ գոյնի էլ լինի, էջմիածինը աճաւորի չի հանի: Կաթողիկոսի ընտրութիւնը ձխարշաւ ետ չի որ որեւէ պատահական անհատ ցանկացած Եպիսկոպոսի անուան մի գումար գրաւ տալ յուսարով որ նա կը յաջոյի: Որքան էլ մազդիկ կապիտալիզմի միջակայքում աշխուսեցի նմազների վրայ դադար փառեն, միեւնոյնն է Կաթողիկոս չին կարող ընտրել: Նմազները որքան էլ ազնուացել լինեն, մնում են ախտում: Հասկացա՞ր իմի: Ձի լինի՝ արդեօք որ ուլքեր ձխարձակարաններում դողար են մտնում գունի մասանարար որդի են եւ մի օրու գումարը հաւաքեն ու պիկեն՝ հենց ասենք, Ակադեմիայի Նախագահին փոխանակ կարգաւորումի մասին շան քաղցը կարդան նրա գլխին: Մտիկ արա մի րոպէ եւս, խմանում եմ, էս հեռախօսի համար դու եւ փնտրուր բայց չար, ինչ տարուց էւ էլ քեզ չիմ տեսել ու իմիկ էլ խօսում եմ Լուսից: Էս օրերին մեր բանը՝ բուրդ է ինչպէս ասում էք: Ճանարութիւն լուսին էլ լաւ չէր՝ տի՛ջ ունէինք ու նրան գոհ զուց նսեւ Արամը՝ բայց մենք լաւացանք ու էլի յաւ կը լինենք: Էնքան յաւ որ մեր Ակադեմիայի Նախագահը Էնպիսի ձեւով նեղն ընկած չի լինի՝ որպէսզի հասած զէլզէլի իրատեսին մտիկ անի: Միրքիս պիտո կացէք մենք չենք կարող յաւ չլինել ու պիտի որ ամպայտան լաւ լինենք:»

[Հեռախօսային զրոյց ընկերոջ մը հետ որ նոր էր եկած Երեւանէն՝ գիտական գործով, 17 Հոկտեմբեր, 1994]

Ժամանակը երբ հասնի Կաթողիկէները, որոնք մէկ միլիառ կը հաշուեն աշխարհի մէջ, իրենց յաջորդ Պապը պիտի ընտրեն միայն ... 120 Կարդինալներով իսկ մենք, 6-7 միլիոն աշխարհով մէկ, պէտքը կը զգանք 380-400 պատգամաւորներով ընտրելու մեր Հայրապետը: Այդ երեւոյթը վտանգաւոր կիրպով բունադատելով հանդերձ ծիծաղելիին սահմանները, այնքան դատապարտելի չէ որքան գոհեկոլութիւնը կարգ մը եղութներու ուր կ'անուանարկուին ու կը զրպարտուին մեր Եկեղեցւոյ ամէնէն տիրական դէմքերէն ոմանք: Առարկայական, անաչառ ու հաւասարակշիռ

քննարկումին փոխարինած է քսու բանասիրությունը մանաւանդ երբ վերջերս մատի փաթեթի վերածուեցաւ Նախագահի մէկ անմեղ ակնարկութիւնը՝ Մենդեան պատգամի առիթով. արտասանուած Հայրապետական Տեղապահին կողմէ: Եղածը ներկայացուեցաւ որպէս ... ծանր լանդիմանական դիտողութիւն: Իրենց ճիգին մէջը նսեմացնելու Տեղապահը, մարդիկ չեն իսկ անդրադառնար թէ կ'անարգեն նաեւ Նախագահը:

Աւելին, ի՞նչ ըսել կ'ուզուէր այդ աղմուկով, կը միտի՞ խրամատ ստեղծել Տեղապահին ու Նախագահին միջեւ կամ թէ Տեղապահը պէտք չէ՞ անգլիներէնով քանի մը բառ արտասանէր օտար Դիւանագիտական Մարմնի ներկայութեան: Բայց չի կրնա՞ր պատահիլ որ Տեղապահը կարող էր իրենց չափ բծախնդիր ըլլալ Հայերէնի հանդէպ, եւ կամ Նախագահը նոյնպէս, երբ անհրաժեշտ կը նկատէր Քրանսերէնով ելոյթ ունենալ ՄԱԿի մէջ: Եւ դեռ... այդ քննադատութիւնը կամ լուրի տրուած ձեւը չէ՞ր միտեր կասկած արթնցնելու Տեղապահի հայրենասիրութեան մասին մտքերուն մէջ անոնց՝ որոնք կրնան որեւէ ձեւով աղերս ունենալ ընտրութեան հետ: Բայց սխալ հասցէ են ընտրած եթէ իսկապէս այդ է նպատակը որովհետեւ Տեղապահին մէջ այսօր ունինք այն հազուագիւտ անհատներէն մին որոնց հայրենասիրութիւնը ոչ միայն հարց պէտք չէ ըլլայ որեւէ մէկուն համար այլ երբ փորձութեան ժամը հնչեց ասկէ մօտ տասնամեակ մը առաջ. նուազագոյն ընկրկումն իսկ ցոյց չտուաւ: Իւրաքանչիւր անհատի կեանքին մէջ կայ անոր ստուգութիւնը փորձաքարին զարնող պահը՝ Ամերիկացիք կ'ըսեն The Defining Moment of an Individual: Տեղապահին համար այդ պահը եկաւ ութսունական թուականներու սկիզբը երբ տեղի կ'ունենային կամ պատահած էին Լիզպոնի, Օրլիի, Վիեննայի եւ այլ դէպքեր: Հոս ունէինք մարդերու խուման մը ոյ, աւելի չէր փախչենք դատապարտելու եղածը ու իրենց ... ստորութեան անեղծութիւնը փաստելու համար կը պատգամէին թէ կ'ամչնային իրենց հայ ըլլալէն: Կը պահանջէին Սրբազանէն որպէսզի ինք եւս դատապարտէ ու մանաւանդ այդ դատապարտութիւնը կատարէ Ապրիլեան Եղեռնի ոգեկոչման պահուն, անգիտանալով իրողութիւնը թէ Սրբազանին ազգային գիտակցութեան, զգայնութիւններու մակարդը խաթարուած չէր ու ինք պատրաստ չէր եղծանելու, պղծելու իրեն աւանդ տրուած ազգային ոգեկան արժանապատուութիւնը: Իր պատասխանը եղաւ որոտագոռ ՈՁ մը երբ յստակ ու անկողով բարբառեց.

- Ես չեմ դատապարտեր այդ տղաքը: Անոնք եւս իմ ու իմ ժողովուրդի հարազատ զաւակներն են:

Անցած են այդ բոլորը եւ վստահաբար Տեղապահը պիտի չուզէր ոչինչ ըսել բայց կ'ապրինք այնպիսի ժամանակ մը երբ մարդիկ գիտակցական պատմական մոռցախտի կամ բարոյական մահաքունի կը դիմեն կասկածի եւ լիքնակալ չքեղ վատակ մը, ու մանաւանդ, երբ վայրահալ այդ ջուլիէն մարդիկ առիթ չեն փախցներ իրենց անգոյ ... Խալիսեանսիրութիւնը դրօշի վերածելէ: Այն մարդիկը որոնք կը յաւակնին հանրային կարծիք կազմել կամ ստեղծել երբ կը լռեն՝ Պիղատոսի մը նախանձը շարժող կրահորականութեամբ, եւ կամ պարզապէս աճուրդի են հաւած իրենց հրապարակագրական բարոյականութիւնը, անհրաժեշտ է որ ըսուին այս բոլորը մանաւանդ երբ առիթ տուողը Թումանեանն է՝ անկաշառեղի այդ հանրային դէմքը:

Թումանեանը, ըլլալով վեր բոլոր ճղճիմութիւններէ, ըլլալով ահռելիօրէն ինքնաւստահ իր տաղանդէն, չի տատամար իր սէրը, խանդաղատանքն ու գուրգուրանքը առատաբաշխ ու սրտաբուխ կերպով սերմանելէ, տալէ անոնց որոնց հետ գործ էր ունեցած կամ ձանչցած էր եւ կամ պարզապէս անոնց որոնք կերտողներն էին մեր մշակոյթին: Տեղին է այստեղ յիշել իր խօսքը Ռաֆիկի գերեզմանին վրա: Նոսք չէ, «Գիմում է Ռաֆիկի հոգիին» ինչպէս ինք կ'ըսէ: Ինչպէս որ ալ բացատրուի, անվրէպ է աղօթքի կերտուածքը, բանաստեղծական խոյանքն ու ազգային-ազատագրական պայքարի իէնքը արտասանուած ասքին:

Անհտ հոգի՛, որ հայի բազմադարեան տառապանքով ու նրա ըստ ազգային կարծառով լցուած՝ քո տաղանդի կախարդական ուժով դուրս կանչեցիր անցեալի մոլորից ու ապագայի անյայտութիւնից հրապուրիչ պատկերներ ու եկրատական դէմքեր ու նրանցով վառեցիր, ոգևորեցիր վիստերիին, որ տկարներին համարձակութիւն ներշնչեցիր ու դրկեցիր հզօրների դէմ նահատակութեան արիւնով լուսաւորու եւ սրբելու ստրկութեան արտասուքը, որ անհանգստութիւն տուիր հայ ժողովրդի հոգուն եւ ուղղեցիր նրան դէպի ազատագրութեան ճանապարհը, էսօր եկել ենք քո գերեզմանի վրայ դնելու լծարմ ծաղիկների հետ եւ մեր ցաւերը, որ միշտ մնում են լծարմ, եւ մեր զգացմունքները, որ համակուած են քո շնչով ու յիշատակով: Եկել ենք քո գերեզմանի վրայ օրհնելու եւ փառաբանելու քո սուած անհանգստութիւնը, էն ճանապարհը, որ ցոյց տոււի եւ էն նահատակների շարքերը, որ գնացին քո ցոյց տուած ճանապարհով:

(1913)

Արտայայտուած զգացումները, մտահոգութիւնները կամ ապրումները այդ տողերուն մէջ կը խօսին 1913ի ազգային վերազարթնումէն ու ապրումներէն երբ իր գրչակից ընկերները՝ Պոլսէն կ'արձագանգէին իրեն մեկնելով մինչեւ Իեթմանուսական շրջան՝ ուղեւոր Անահիտն ու այն օրերու ազգային առհաւուրութիւնները: Նոյնն է այդ խռովքը նաեւ այսօր, բացի անկէ որ ունինք անկախ Հայաստան մը աւելի համեստ սահմաններով բայց

ըլլալով կռուանը անկէ տարածուելու դէպի հո'ն ուր Ռաֆֆիի Խենթը կ'երազէր հարիւրամեակ մը առաջ եւ ուր գոյութիւն պիտի ունենար քաղաքացիական հայրութիւն մը: Այդպէս շեղաւ: Տարբեր գրական հերոս մը, այս անգամ Զարեհ Մեղրեանի մէկ թատերախաղէն, կարծէք կը պատասխանէր երբ կը պրոլմկար տեղ մը լմէ Ռաֆֆին չէր կրցած ճիշդ կռահել լմէ հո'ն ուր ան կ'երազէր ծով հայրութիւն, այսօր բնակուած է ճիշդ ա'յն ցեղերով որոնք պէտք է լուծուած ըլլային մեր մէջ: Թէ Ռաֆֆին կամ իր Խենթը կրնար սխալած ըլլալ իր տեսիլքին մէջ, կարելի է վիճիլ: Բայց ան չէր կրնար երեւակայել լմէ կրնար 1915ը պատահիլ հակառակ անոր որ իր տեսիլքին հետամուտ հերոսները գացին փրկելու աւետեաց Աշխարհը ու կերտելու գայն ճիշդ այնպէս ինչպէս ինք կը պատգամէր եւ ճիշդ այնպէս, ինչպէս անուց արժանի թողնելը կը կատարեն Արցախի մէջ որպէսզի երազը երազ չմնայ միշտ:

Ռաֆֆիի ուղղուած Թումանեանի այդ քաղաքական «Լոյս Ջուրի»ով պիտի կատարեմ անցումը՝ Թումանեան գրողին, մտաւորականին: Մտաւորականի բնութագրումը կարելի է բաւականին յստակ ու ճշգրիտ ձեւով կատարել զինք՝ Թումանեանը ունենալով իբր արժեքափ: Եթէ մտաւորականը այն անհատն է՝ անկախ իր ասպարէզէն, որ դուրս գալով իր մասնագիտական նեղ տաճարներէն կ'ընկալէ ամբողջական կեանքը, կրնայ մտածել իր շրջապատը հաստատող տուեալներու մասին, կրնայ տեսնել ու ջոկել ժամաւանդ ուղիղն ու սխալը, չարն ու քարին, առանց փարիսեցիի մը վաղել քարոյախօսութեան, ու կրնայ յանդգնիլ այդ բոլորը հրապարակաւ բանաձեւել ու շտաճել հետեւանքներու մասին, եթէ անհատը ի վիճակի է ուսումնասիրելու իր ընկերային միջավայրը ու յանձնառու ըլլալու այդ միջավայրը դէպի լաւ փոխելու աշխատանքներուն, եւ ունի կամ տէրն է քարոյական այնպիսի յանդուգն խիզախութեան ըլլալու տէրը իր դաւանած սկզբունքներուն եւ մանաւանդ մտածեսական խոյանքով մը ունի աստուածապարգև կարողութիւնը տեսնելու ճիշտ ուղին գալիքին տանող՝ անմիջական ներկայի տուեալներէն մեկնելով, ապա Յովհաննէս Թումանեանը տիպարն է ամէնէն վաւերական մտաւորականին: Քովն ի վեր այս փաստին, այսօր Սփիւռքի մէջ «խոշորագոյն» մտաւորական կամ գրող պէտք չէ փնտռել որովհետեւ գրեթէ չունինք: Վաղ պէտք է անցնիլ ամէն հասարակ զրչակի մէջ տեսնելու կարելի Վարուժան մը, Թէքեան մը կամ Միամանթօ մը, որովհետեւ չկան: Մեր ժամանակակիցները չեն ա'յն ինչ որ կը ջանան ամէն գնով համոզել հանրութիւնը լմէ են: Հոս ունինք «խոշորագոյն» քանկօշներ որոնք պատրաստ են ամէն ինչ ըսելու եթէ հոտը առնեն լմէ մէկը պիտի փոխադարձէ սուտը: Կան ... անմահութեան ու մեր ժողովրդի երախտիքի մատչող, յարգանք ու ճանաչում մուրացող բայց կարեկցանք

արվող «խոշորագույն» լաւակնորդներ որոնք այնքան միամտօրէն կը հաւատան թէ կան մարդիկ որոնք վիրենք այնքան մը կը յարգեն որ մտածեն վիրենք ատելու մասին: Կայ նաեւ տարբեր սխալ ըմբռնում մը կարգ մը մարդոց մօտ. թէ իրենք ունին իրաւունքը տնօրինելու թէ ո՛վ է մտաւորականը եւ ո՛վ չէ: Այդ մարդիկը կ'անգիտանան այն պարզ իրականութիւնը թէ գոյութիւն ունի Հայրենիքի ու արտերկրի մէջ մտաւորական տոկուն զանգուած մը որ հալիւ թէ կարիքը ունենայ ինքնակոչ ժտանովներու վկայագրին: Այդպիսի մօտեցումին մէջ սակայն, խուժանի կը վերածուին նման յաճախանքներով սնանողները, մոռնալով թէ միջակներու բռնապետութիւնը լաւագոյն պարագային կրնայ ստեղծել լիւհմակային հօգեբանութիւն եւ ոչ թէ ծանրակշիռ մտաւորականութիւն: Ճիշդ է թէ համալսարանը մտաւորականը չի շիներ ինչպէս քանի մը գիրքը՝ իրաւ գրողը: Ապացոյց որ Թումանեանը կրցաւ ոչ միայն մարդ ու գրող քառերուն շինեցող ու իրաւ սահմանումը վերստեղծել տուաւ նաեւ թարմացնող ու շնչող կենսունակութիւն: Ձեր իսկ աւարտած Թիֆլիսի Ներսէսեանը, բայց յաջողած էր յաղթել բոլոր դժուարութիւններուն ու անհետացնել որեւէ թելադրութիւն որ կրնար մատնել համալսարանական ուսման մը պակասը:

Հետեւեալ քանի մը հաստատումները անհրաժեշտաբար կ'ըսուին Թումանեան բանաստեղծի իրաւութեան ու վաւերականութեան մասին՝ ամբողջացնելու համար կերպագրումը գրողին: Բանաստեղծի մը յաջողութիւնը կը յենու անոր ստեղծագործական խոյանքին հզօրութեան, այդ խոյանքը ապրեցնող պատկերներու հարապատութեան ու պատկերներուն չունչ տուող լեզուի հարստութեան եւ վերջապէս այդ բոլորը իրարու կապող ու ամրացնող ու անհատն ու անոր խառնուածքը բնորոշող ոճին վրայ: Աւելցուցէք այս բոլորին, զուարթախոհ մօտեցումը կեանքին ու անչար ընկալումը մարդոց եւ կ'ունենանք Թումանեանը իր ամբողջութեանը մէջ: Գեղագիտական ստորոգեւիները իր գործին կը մնան այն ի՛նչ որ էին ու որոշիչ ազդակները այդ ուղղութեամբ կը թելադրեն նուրբ զգայնութիւններ՝ պատկերներու անմիջական հաղորդականութեան, լեզուի պարզ ու ձկուն հարստութեան եւ գոյներու պայծառութեան մէջէն փոխանցուող եւ այս բոլորը գործածուած՝ ընթերցողը առնելու կեանքէն ընկալուած խոր փիլիսոփայութեան մը յորձանուտին մէջ: Հոս պիտի ուզէի կեդրոնանալ միայն ու միայն հիմնական միակ բնորոշիչ աստառի մը վրայ՝ բանաստեղծական վաստակին՝ Թումանեան որպէս յանձնառու, անխաբողախ ու ակտիւ հայրենասէր գործիչ որ կ'ուրուագծուի ընթերցողի մտապատկերին հիւսկէն առ հիւսկէն իր քերթողութեան իւրաքանչիւր տողէն:

Անմոռանալի տպաւորութիւն մը կապուած է Թումանեանին հետ՝

Յովակիմեան-Մանուկեանի օրերէն: Հայ Գրականութեան դասապահն էր ու մեր ուսուցիչը Վահէ-Վահեան. այդ պահու յիշատակները ելժէ կ'ուզէք. դասի հրաւիրած էր օրուան ... զոհը՝ դասընկերներէս մին: Զոհ այն իմաստով որ աշակերտը կը հրաւիրուէր դասավանդելու ու ... աշտանակի մը նման կանգնած կը մնար գրեթէ մինչեւ դասին աւարտը: Կը կարդար նշուած հոստուածը օրուան դասէն եւ ասկէ յետոյ կարգ մը հարցումներու պատասխանելու ելժէ առիթ տրուէր իրեն. գոհ պէտք էր ըլլար. այլապէս ուզէր-չուզէր դատապարտուած էր 45 վայրկեան զուտ գրական. գեղագիտական վերլուծումներու ունկնդրել: Պատիւ մը որուն ոչ ամէն աշակերտ կը բաղձար: Այդ օրուան նիւթը Թումանեանի «Անոյշ»-ին «Առաջին երգ»-ի քանի մը տուններու առաջին տողերն էին.

Կանչում է կըրկին, կանչում անդադար

էն շըքնալ երկրի կարօտը անքուն,

Ու լիւերն ահա փռած տիրաբար՝

Թըռչում է հոգիս, խըռչում դէպի տուն:

Ու որ հայրենի օջախի առաջ

Վաղուց կարօտով ըսպսուած են ինձ,

Ու ձրման երկար գիշերը նըստած՝

Նստում են Լոռու հին-հին քաջերից:

Զեմ յիշեր լի է ո՛վ էր դասի ելած. բայց կը յիշեմ այն վերացած ապրումը որուն մէջ էր մեր վաստակաւոր ուսուցիչը՝ աջ լիւր գրասեղանին յենած ու ձախը՝ միջոցը ձեղքելով կը գործածէր ըսուածը շեշտելու համար: Ակնոցներու հաստ ապակիներու ետեւէն աչքերով մեզ իրեն կապած կը բացատրէր հայրենասիրական հրաբույսն ու հայրենասիրութեան վաւերականութիւնը Բանաստեղծին: Ինչ որ կ'ըսէր հետեւեալն էր լի այդ քանի մը տողերով Թումանեան կը յաջողէր փոխանցել ու համոզել ընթերցողը իր անպարփակելի սէրէն՝ իր հարազատ երկրին հանդէպ. անոր լեռներու գրաւչութիւնը. գոյները՝ այլ խօսքով Թումանեան նկարիչի երանգապանակի ձոխութենէն եւ մանաւանդ անքունազբօս լիւրդարականութենէն՝ ըսել ուզուածին: Ոչ մէկ տեղ բանաստեղծը կը լմարկահարէր իր սէրը՝ երկրին հանդէպ: Ձկան «ես Լոռին կը սիրեմ» կամ «ես շատ կը սիրեմ մեր լեռները» կամ նման ձապաղւթիւններ. բայց լի այդ է հիմնական միտքը ըսել ուզուածին. կասկած չի մնար ընթերցողի մտքին մէջ:

Ահա Թումանեանը՝ առաջին օրէն իսկ մտաւ իր ժողովրդի հոգիին խորը ու վերծանեց կամ աւելի ճիշդ. պեղեց զայն. ճանչցաւ իր ժողովուրդը շատ մօտէն եւ եղաւ այն ինչ որ հազուադէպ անհատներու վերապահուած է՝ արժանապատիւ ու արթուն խիղճը իր ժողովուրդին: Այդ էր վստահաբար գերագոյն պատիւը որով իր ժողովուրդը կրնար ու կարողացաւ փոխադարձել

իր սերը՝ հացի նման տաք, ինչպես Ջարեանը պիտի լուր, բոլորանուէր ու անմնացորդ երախտիքով: Այս բոլորը եղաւ առանց մտածուելու, առանց հաշուարկի: Հայրենասիրութիւնը իր էութեան մասն էր, իր էութեան ակունքն էր կամ պարզապէս իր լինելութիւնը: Տարբեր անհատի մը եւս տրուեցաւ այդ առիթը մեր գրականութեան արեւելեան թեւէն եւ շատ կանուխ երբ մեր մշակոյթի անդաստանէն ներս կը մտնէր խելագարուած ամբոխներու երգը երկնելով եւ կը գրէր, տակաւին շատ երիտասարդ հասակին:

Որպէս չքուած լեռնային լճոտի մի լար՝

Դողում է սիրտս կարօտով մի ահարկու,

.....

Որպէս ուրու հալածական, որպէս տեսիլ -

Տամ պարտնոցս կարօտին այն երկնուղէշ

Ու որորունմ եղբրական ու անբասիր...

Թող ոչ մի զոհ չպահանջուի ինչնից բացի,

Ուրիշ ոտքեր կախաղանին լեռն մօտ չգտն,

Եւ լեռն տեսնեն իմ աչքերի մէջ կախուածի,

Իմ բոյր երկիր, լուսապսակ քո տպագան:

(1920)

Ջարենցը նոյնպէս եղաւ իր ժողովուրդի խիղճն ու պատիւը ահռելիօրէն ոճրային ու սարսափազդու ժամանակամիջոցի մը մէջ: Նման պատիւի հասեր էին Սիամանթօն ու Վարուժանը թերեւս միասնաբար դարասկիզբին երբ մին հեթանոս արքաները կեանքի կը կոչէր ու միւսը հայ դաշտերու համանուագային աղաչանքը կը թնդացնէր որպէսզի լքուած չմնային եւ նորօրեայ դիւցազունները կրկնէին հեթանոս արքաներու վսեմական արարումները: Իսկ Սփիւռքէն այդ պատիւը պիտի երթար Թէքէեան, Օշական, Ջարեան երրեակին, որոնցմէ իւրաքանչիւրը իր ձեւով քանդակեց մեր ժողովուրդի հոգեխառնութեան տարբեր շերտաւորումները:

Այսօր սակայն նոյն այդ հայրենասիրութիւնը ապսպրուած ու կեղտոտած քօղն է ծածկելու հոգեկան բորոտութիւնը այն մարդոց որոնք այդ թեման կը չարաշահեն սիրուելու, խնկարկուելու համար եւ մանաւանդ գոյութիւն ունին փաստելու ճշգրտութիւնը Պոկտոր Ճոնսընի հռչակաւոր աքսիոմին թէ՝ «հայրենասիրութիւնը սրիկաներու վերջին ապաւենն է»: Կը քաւէ Պոսթըն այց մը՝ համոզուելու համար ապացոյցէն:

Հակառակ իր լուստեսութեան, երբեմն իր քառեակները կը թեւադրեն տարիներու ծանրութիւնը ու դժուարութիւններէ բխող դառնութիւնը կամ յուսախաբութիւնը: Եթէ իրմէ անկախ կամ իր հասողութենէն դուրս եղող պարագաները կամ պայմանները պարտադրեցին կարգ մը վիժումներ ապա

անոնք իրմէ դուրս էին ու միեւնոյն ատեն իրն էին այնքանով որ կ'ազդէին իր ժողովուրդի վրայ եւ իոն. կարգ մը քառեակներու մէջ, երեւան կուգայ ալլապէս շէն ու կենսութեամբ ի մը ստուերոտ կողմը.

*Կեանքըս արի կըրպարակ. ոտի կոխան ամէնքի,
Խափան, խոպան որ անպըտուղ անցաւ առանց արդիւնքի:
Ինչքա՜ն ծաղիկ պիտի բուսնէր, որ չըբուսաւ էս հողին...
Ի՜նչ պատասխան պիտի ես տամ հող ու ծաղիկ տուողին...*

(1921)

*էնքան շատ են ցաւերն, աւերն իմ սըրտում,
էնքան անվիւ կորած լաւերն իմ սըրտում...*

*Ձեռ էլ յիշում չար ու խաւար էս ժամին՝
Ե՛րբ են փայլէլ ուրախ օրերն իմ սըրտում*

(1922)

Թերեւս Ջարենցի դիմաքանդակը Թումանեանի, բաւականին յատկանշականօրէն ու անեղծ կերպով կը բնութագրէ բանաստեղծը.

*Նա մեծ էր հողո՛ւլ, արիւնո՛ւլ:- Արմատնե՛ր ունէր նա հողում:
Իր երգերը - գեղջուկ նայրցու քրտինքո՛ւլ էր նա ողորում:
Հանձարեղ երգերում նրա - իր երկրի արե՛ւն էր շողում:-
Նա մեծ էր հողո՛ւլ, արիւնո՛ւլ:- Արմատնե՛ր ունէր նա հողում:-*

(1933)

Հոս կրկին անհրաժեշտ է յամենալ տարբեր մէկ քերթուածի մը որ եղաւ Ջարենցի վերջին աղաղակը եւ վերջին իր անխաղախ մեծարանքը ուղղուած իր սիրած բանաստեղծին՝ Իսահակեանին: Բանտն է ու յանկարծ կը լսէ բանտարկեալի մը աղեկտուր ե՛րգը իմ հոգիէն ժայթքող լացը՝ «Ռոսկան Աղբեր»ը: Անոր՝ հրգին անմիջական ազդեցութեան տակ լճաշկինակի մը վրայ կուտար գերագոյն պատիւը որ որեւէ մէկ բանաստեղծ պիտի ուզէր ունենալ.

*Որքան գնում - այնքան խոնարհ,
Այնքան անուռն եւ այնքան ջերմ
Ես խոնարհում եմ քո առջեւ
Եւ սէր, եւ սիրտն իմ, եւ քնար:
.....*

*Ախ, կ'ուզէի ես ունենալ
Գունէ մի երգ այդքան ջերմին,
Որ գրէի խաւովս որմին -
Եւ նա յաւէտ այնտեղ մնար:
Եւ սիրունդներ այսպէս գային
Եւ կարողային խաւովս որմին*

Սրտիս միակ երգը ջերմին, -
 Եւ երգը արդ - ես քեզ տայի
 (1937)

Ինչ որ մղկտացնող կերպով սրտառուչ կ'ընէ այս փոքր քերթուածը, հոն արտացոլուած Զարենյի վաւերական մեծութիւնն է որպէս մարդ անհատ: Հոս բառը աժանօրէն ու իր գռեհկացուած իմաստով չէ որ կը գործածուի այլ կը փառասիրէ հանդերձել բանաստեղծը անոր ամբողջական ծանրակշիռ պատկառանքով ու վաւմական չքեղութեամբ հրք նկատի առնուի թէ գրուած է եղբրական մահէն քանի մը շաբաթ առաջ: Թէ բանաստեղծը կը գիտակցէր վերահաս մեկնումին դէպի անդենականի անորոշութիւնը, կրնանք չգիտնալ բնաւ, թէեւ հետեւեալ տողերը կրկին նուիրուած Թումանեանին երեք տարիով կը կանխեն վերը մէջբերուածը

Թումանեանի երգերը

Կարդալիս՝ միշտ ես,

Միտք եւ աշուճ,

.....

Կարողանա՛մ պիտի ես

Արդեօք, ինչպէս նա,

Այդքան հանգիստ ընդունել

Թէ՛ անկում, թէ՛ մահ,-

Շա՛ղ տալ ձեռքով լիառատ

Երգեր ու գանձեր,

Իմաստութեամբ անարատ,

Երբ քինեմ ձեր...

(1934)

Եւ միջին կանխագուշակութեամբ մը կարծէք կը զգար մօտալուտ վախճանը: Մէջբերուած տողերը՝ անգիտակիցէն եկող պատասխանն է վստահաբար եւ՝ ուր միակ շիրագործուածը վերջին տողին մէջ արտայայտած բաղձանքն է: Յստակ է սակայն թէ ան ամէնադաժան պահուն դուրս կուգայ իր անձնական ողբերգութեանէն ու յայտնատեսական ու ալլակերպող պայծառութեամբ մը կուտայ վերջին պատիւն ու յարգանքը արժանաւոր երէց գրչեղբօր: Հո՛ս է որ կրաթիկ կերպով կը յայտնուի էական տարբերութիւնը մարդ-գրողին որ չի հետամտիր շուտիկ ու դիւրին տարագումներով «սիրելի գրչակից ընկերներ»ու պէտք եղածէն աւելի ռուհձիի կեղծիք բուրդ կոչերուն, այլ պարզապէս երբ ատենը եկաւ փաստեց թէ ի՛նչ կրնայ նշանակել այդ իոյակապ ու յաճախ բողբոցուած բառը՝ «ընկեր»ը: Եւ կարելի է միայն նողկանք ու արգահատանք զգալ բոլոր այն գրչակներէն որոնք մեր օրերու հանգիստէն մեկնած, ատենը մէկ կը փորձեն վարկաբեկել

լուսեղինացած այդ բանի սքանչելագեղ վարպետը: Իսկ ի՞նչ ըսել այն եղկեյիներուն, սխալմամբ խմբագիր նշանակուած, որոնք լոյս կ'ընծայեն այդպիսի ուղեղալին դիրտեր:

Ամէն գրող իր ժամանակաշրջանին կ'ենթարկուի գրական քննարկումի կամ քննադատութեան եւ յաճախ չէ որ բախտաւոր դուրս կուգայ եղած քննադատութենէն: Թումանեանը բացառութիւն չկազմեց: Բայց փոխանակ թթուելու եւ քսութեամբ հակադարձելու - նախընտրուած ձեւը ժամանակակից գրողներու - Թումանեան հակադարձեց եւ ... փառաւոր կերպով: Սա քանի մը տողերը ուղղուած իր «քննադատներուն» կը բացատրէ կացութիւնը.

Ձէ որ առեւթն (կ'ակնարկէ դասական առակագիրներուն՝ Եզովփոս, Լաֆոնթէն եււեր, Մ.Մ.) ԼԷ ունին նոյն առակները, նոյն ագռաւներն իրենց պանիրներով, նոյն խորամանկ աղուհներն ու գալիքը, նոյն թակարդները, նոյն օձերն ու նոյն գիւղացիները, եւ այլն, եւ այլն: Եւ նրանք ի՞նչ պիտի անէին: Կամ պէտք է աղաղակէին - ՏԼր, թող սրանց միջքերը, որովհետեւ չգիտեն ինչ են անում ու ինչ են առում, եւ կամ թէ չէ պէտք է իրենց առակներին նոր տակ աւելացնէին թէ ինչպէս էշը սոխակին երգել է սուրբոցնում
(1913)

Անհաւատալի բայց իրաւն այն է, թէ քննադատները ընդհանրապէս եթէ չեն դաս առներ նախընթացներէն, ապա մերիներու պարագային կը թուի թէ գրողներու որակն է որ կ'իջնէ վերը յիշուած ...քննադատներու մակարդակին իրենց անգերաճելիութեամբ ու խառնուածքով:

Թումանեանի մասին որեւէ ակնարկ անհրաժեշտաբար պարտքին տակն է նշելու կարեւոր երեւոյթ մը: Իր ժամանակները յատկանշուեցան համաշխարհային կարգավիճակներու գլխավայր յեղաշրջումներով որոնցմէ ամէնէն անխմանալին էր Մեծ Եղեռնը եւ անոր յաջորդող նոյնքան անխմանալի բայց աներեւակայնութիւնէն չքեղ վերածնունդը՝ Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան, որ կը կտրէր վեց դարերու ստրկութեան շղթան եւ հուսկ՝ ՀՀ խորհրդայնացումով ստրկացումի նոր ու նոյնքան ճիւղաղային շրջանը որ քարեքախտաբար մեր պատմութեան կ'անցնի որպէս պատմական վիժուեցք: Այսօր կրկին կ'ապրինք ամեհի փոփոխութեանց շրջան մը: Յնդաշրջող ժամանակներ են անակնկալներով յոյս: Պատմական պատկերը զարտուղիօրէն ... սրբագրուած պիտի ըլլար եթէ մեր ժողովուրդը միասնականօրէն դիմագրաւէր այդ անակնկալները: Այդպէս չեղաւ, որովհետեւ պէտք է կրկին ու կրկին անգամ ապացուցէինք մենք մեզի թէ «ուշտը կրնայ ասեղի աչքէն անցնիլ» բայց մենք չենք կրնար վերածուիլ

միակ բռունցքի մը: Յոյսը սակայն, միշտ վառ կը մնայ՝ Արցախով վկայուած, թէ մենք տակաւին կը յաջողինք սրբագրել այդ պատկերը:

Թուամանեանի մասին ինչ որ կ'ըսուի, թերեւս անտեղի պիտի ըլլար կամ անհամոզիչ ու անբաւարար եթէ շանդրադարձուի 1915ի հետ աղբսուած կարգ մը գործերու, մասնաւորաբար երկու քերթուածի գրուած իրարմէ տարուան մը հեռաւորութեան վրայ: Այդ այն տարին էր երբ դժուար էր ըսել թէ մենք կրնայինք գոյատեւել: Ամբողջ երկիր մը կորսնցնելէ ետք, կորսնցուցինք նաեւ ժողովուրդին կէսը եւ անկէ թխող յոռետեսութիւնը որեւէ մէկ գրողի մօտ այնքան ալ տարօրինակ պիտի չըլլար: Թուամանեան, Թէքէեան եւ իրենց ընկերները չվիատեցան: Թէքէեան պարզապէս դիմելով երկնաւորին, բոլորին մտածումը քանաձեւած էր նախադասութեամբ մը թէ «մեզ դժուիք դիմել, մեզ լաւ ճանչցուցիր զայն իսկ արքայութիւնն ալ պահէ թուրքերուն»: Թուամանեան եւս, չընկրկելէ քացի յօդուածով մը դիմեց անոնց որոնք դեռ կարդալու ակորժակ ունէին ու դեռ չէին բռնած Թէքէեանի ...նշած ուղին:

Էս ամէնը լաւ պէտք է խմանայ ամէն մի հայ ու միշտ քիչէ, ոչ ոք յուսահատի ու վիատի խօսքեր չպէտք է անի, որ յառուկ է ձախորդ վաղրկինին, փորձութիւնը, ինչքան էլ մեծ լինի, պէտք է տանիս արիւթիմամբ ու վեր կենանք միասին, միասնաժող ու մերով դիմագրաւելու մեր վատթար իշխմամբներին եւ դարման տանենք ընդհանուր ազգային աղտին հանգիստ ու քիչը՝ մօտիկ լաւագոյն ապագայի անսասան հաւատով:
(1915)

Այս կողմ Ամենայն Հայոց Բանաստեղծին միակ ... կոնդակն էր ուր պատգամը կը վերածուէր հրամանի որուն գործադրութիւնը պարտադիր էր բոլորին անխտիր: Նման ամբակուռ հաւատքի կը հետամտին միայն անոնք որոնց ի վերուստ տրուած է շխտնարիւռող ողնասխւն մը՝ այնքան եղբարականօրէն փնտռուած ու անգտանելի մեր օրերուն:

Այդ կողին յաջորդեցին այն քերթուածները որոնց ակնարկուեցաւ: Անոնք՝ «Հայրենիքիս Հետ»ն (1915) ու «Հոգեհանգիստ»ը (1916), հիմնականին մէջ զիրար ամբողջացնող ու իրարու շարլապուած միակ քերթուածի մը կառուցքը ունին: Եթէ «Հին Յիսուսութիւն»ը կը թելադրէ խռովքը 1880ական իմուականներու պայմաններուն ու քաղաքական կացութեան ու կը խօսի անհատէն որ կարելի չէ անտեսել կամ շփոթել ընդհանուր զանգուածին հետ, ապա այդ երկուքը վերջնականօրէն կը նուիրագործեն Թուամանեանը որպէս ամենահայ ու Ամենայն Հայոց Բանաստեղծ: Անոնցմէ առաջինը հազուապիստ այն քերթուածներէն է եթէ ոչ միակը, որ այնքան ջերմ, համոզիչ կերպով ու այնքան վատ ժամանակներու զուգարկաւ, չէ քանդակած Հայ ժողովուրդի անկոտորելի հաւատքը որքան այդ մէկ հատիկ «Հայրենիքիս Հետ»ը: 1902ին գրուած

«Լուսաւորչի Կանթեղը» քերթուածին մէջ քանաստեղծը կարծէք կը կանխէր ձեւով մը այս տաղին հէնքը հանդիսացող ապրումն ու համոզումը: «Հայրենիքիս Հետ»-ին մէջն է որ քանաստեղծը մեծափարթամ ու ամբողջական պերճանքով կը հնչեցնէ բիւրեղացած հաւատքը երբ համատարած յուսահատութեան մէջ ու կառափնատուն առաջնորդող ժողովուրդին ի տես, այդքան անվրդով լարուածութեամբ կը յանդգնէր քարքառելու:

Ու պիտի գալ հանուր կիանքի արշալոյսը վառ հագած,
Հագա՛ր-հագար լուսալայծառ հոգիներով ճառագած,
Ու երկնախառ քո բարձունքին, Արարատի սուրբ լանջին,
Կենսաժրպիտ իր շողերը պիտի ժրպտան առաջին,
Ու պոէտներ, որ չեն պղծել իրենց շուրթերն անէծքով,
Պիտի գովեն քո նոր կեանքը նոր երգերով, նոր խօսքով
Իս նո՛ր հայրենիք,
Հըզո՛ր հայրենիք...

(1915)

Մարգարէ չեմ տեսած ու վստահ ալ չեմ թէ ձիւղ են ինչ որ կարդացած եմ մարգարէներու մասին, բայց եթէ անպայման պիտի հաւատանք թէ կան իսկապէս մարգարէներ՝ ապա անոնք պէտք է եղած ըլլային Տովմանէս Թումանեանի նման մարդիկ: Հազիւ թէ մէկը կարենայ մտածել «Հըզօր Հայրենիք»-ի մը մասին երբ իր նստած տեղէն քանի մը հարիւր մղոն դէպի հարաւ-արեւմուտք Տէր Զօր տեղի կ'ունենար: Բայց այդ մէկը եղաւ Թումանեանի Defining moment-ը ըլլալէ ետք մեր գրականութեան ամենէն չքեղ նուաճումներէն մին:

Այսօր եւս ունինք նոյն Հայրենիքը որ կը հարթէ հզօրութեան տանող իր ճամբան: «Նոր պոէտներ»ը որոնք պիտի երգէին անոր նոր կեանքն ու նոր փառքը պիտի անպայման որ գան, իսկ անոնք որոնք ականատեսները եղան հսկայական յեղաշրջումին՝ նախընտրած են կ'երեւի կեանքի լուսանցքը/իսկ ոմանք պարզապէս կը զղջան պոէտ եղած ըլլալուն: Եւ դեռ, հայրենի գրողները՝ կոմունիզմի նախկին ձեռնածուները եւ այժմու դուլարի ջերմեռանդօրէն քարեպաշտ ու հաւատաւոր երկրպագու բախտախնդիրները, Գրողներու Միութեամբ բնորոշուող բացառելով քանի մը լուսեղէն անուններ, Խորհրդային կարգերու տակ եղան մեր ազգային ամօթը, անկախութենէն ետք՝ մեր ազգային խայտառակութիւնը:

«Անու յով գրողներից մէկը մերօրեայ դժուարութիւններից
հերթական գանգատն անելով չղապեց իրեն, պոռթկաց՝
«Բա, ես գրող կը դառնայի», եթէ գիտենայի այսպիսի օրեր
են գալու:»

[Անահիտ Սահինեանի յօդուածէն մէջբերուած Ա. Թոթոյեանի
կողմէ՝ «Ցառաջ» 1 Նոյեմբեր, 1994]

Իսկ անոնք որոնք դուրսն են՝ Արտերկիր, անոնց մէջ եւս պիտի գան նորեր հին, վաւերական գրողներուն արդար տեղերը գրաւելու: Վաւերականները՝ ամէնահարազատները իրենց ժողովուրդին, կեանք մը ամբողջ երազեցին այսօրը տեսնելու եւ չկարողացան: Մեկնեցան իրենց հոգիներուն խորը ունենալով այն արդար հպարտանքը որ Սփիւռքի ժողովուրդի վիճելութիւնը ճարտարապետեցին: Իսկ անոնք որոնք տեսան ու կը տեսնեն, զարմանալիօրէն կ'ակնկալեն որ Հայրենիքը իրենցմով գրադի: Անոնք որոնք կ'արհամարհէին ամէն ինչ որ հայ էր ու հայեցի, այսօր անցած են այլափոխական մետամորֆոզէ մը ոչ այնքան այդ հայրենիքը սիրելուն որքան իրենց ոչնչատեսիլ ինքնասիրութիւնները շոյող կարելութիւններու հեռանկարէն հմայուած: Հանեցէք մատի վրայ համուռող քանի մը անուն - այդ մարդիկը արդէն հրապարակի վրայ չեն ծէքծէքիր - եւ կ'ունենանք նոյն պատկերը հոս, եւ ինչպէ՞ս պիտի տարազուի այս սերունդը գալիք գրականագէտին կողմէ: Թերեւս վատերու սերունդ, հետեւելով «Համապատկեր»ներու դասաւորման: Հոս հարցը այն չէ թէ

*«...[Ժէ մեր սփիւռքեան/կեանքը դարձած է ճիշդ յար եւ նման/
հսկայ կրկնախ, ուր ի յայտ կուգան/ ըստաշաղացներ, նաեւ
հոսպիտնկ/ եւ զարմանազան այլ աճպարարներ:/
...ոմանք տեսնելով հանդերձ բեցին, / եւ այդ բռնկմամբ/
ամրապնդեցին/ հոսպիտ-աճպարար ու ըստաշաղաց/
արհեստակցական դիմախաւորուած/ միա որումը այս համատարած:»
[Երջուն Մանրադէտ, «Ցառաջ» 29-30 Հոկտեմբեր, 1994]*

գրողները պէտք է անտեսուին, այլ այն որ այդ մարդոց որեւէ նախապատուութիւն պէտք չէ տրուի: Կան ժամանակներ երբ ըմբոստ, լուսաձակատ ու հրելէն ցայտքով աշտանակուող գրողը իսկապէս ժողովուրդի խիղճն է որ կը մարմնաւորէ իր գործով ու խառնուածքով ինչպէս վերը հաստատուեցաւ, քայց, մեր օրերուն չկայ մէկը որուն կարելի ըլլար այդպիսի ծիրանիով հանդերձել: Հոս ինչ որ կը փորձուի բանաձեւուիլ փորձ մը չէ մեր ժողովուրդը խրտչեցնելու իր գրողներէն - ժողովուրդը բնազդաբար կը կատարէ այդ, երբ նշմարէ դիրտը - այլ պարզապէս երեւոյթը ախտանշել ու յստակացնել թէ գրողի հանգամանքը շարտօներ ըլլալու անհատը ապաբարոյ, կեղծ ու իր շրջապատը պակասնող վարակ: Նման մարդիկ կոչուած են ըլլալու ուրիշ բան քան մեր ժողովուրդի խիղճը որովհետեւ այդ հոգեվիճակը կ'առաջնորդէ բարոյական ստահակութեան որ ոչ մէկ արգելք կը ձանձնայ զսպանակելու մոլական իր չափազանցութիւնները:

Տեսանք այդ մարդոցմէ ոմանք երկրաշարժէն անմիջապէս յետոյ երբ հասնող զէվզէկ տաղաչափեալ բողոք ուղղեց առ Աստուած եւ երկու շաբաթ հոգ տաղաչափեալ զլջում. որպէսզի ընթերցողները վիրենք բաղդատեն ... Նարեկացիի հետ:

Այսօր Սփիւռքի մեր գրողները կը ներկայացնեն այն պատկերը ինչ որ քսանական թուականներու վերջերուն կը ներկայացնէր Ամերիկայի տնտեսութիւնը՝ կատարեալ սնանկութիւն: Ու բաւականին խօսուն էր այդ սնանկութիւնը փաստող մեղադրանք մը որ այդ մայրոցմէ մին կը կատարէր յողուածի մը մէջ: Կ'անկարկէր անտիպ ելոյթի մը որուն հեղինակը կը պաշտպանէր անխրաւուած մտաւորական մը ու հարցականի տակ կը դնէր անկեղծութիւնը օգնութեան հասնող հեղինակին: Խեղճը ըլլալով անկարող իր կաշիէն դուրս ելլելու եւ մանաւանդ. ի վերուստ մերժուած ըլլալուն պայքարելու ազնուացնող յանդգնութենէն. իր պժգալի խառնուածքը կը տեղադրէր ուրիշներու վրայ:

Պէտք չէ մտահան ընել թէ հրաճակատ գրողը կուգայ առանց հրաւերի ձիւղ Թումանեանի նման. եւ երբ ներկայ է. անկարելի է զինք չնշմարել: Իսկ այն որ չէ. կարելի չէ տեսնել նոյնիսկ ... Ենքտրական լամբով: Իրաւ. պայքարի ընդունակ գրող-մտաւորականը շունդալից կը մտնէ մեր կեանքէն ներս ու կը պարտադրէ

«...ով որ կարօտ է նոր յայտագիրի/ ու կրկեսէն ներս
նոր թթուածինի/ անտարբեր-կոյր-խուլ-համր դիտողի/ դերէն
թող դուրս գայ եւ լծուի գործի:»
[Շրջուն Մանրադէտ, «Յառաջ» նոյն տեղ]

յարգանք իսկ ժողովուրդը կը փոխադարձէ այդ յանդգնութիւնը անհուն խանդաղատանքով: Հայաստանի մէջ ներկայիս գրողները կը ներկայացնեն Աղամի վիճակը դրախտէն հեռացուելէ ետք եւ ձեւ մը կը փնտռեն ընելու այն ինչ որ բոլոր հասարակ մահկանացուները կ'ընեն՝ արդար վաստակով օրուան հացը շահիլ: Սփիւռքի մէջ անոնք կը փորձեն ամէն գնով համոզելու հանրութիւնը թէ իրենք մեր ժողովուրդի խիղճն են ստեղծելու համար իրենց դրախտը մեր ժողովուրդի ձիտին փակած: Որովհետեւ. իրենց երեւութապէս վեհ բաղձանքը կը վերջանայ հոն ուր կը սկսի նիւթական իրենց յղփացումը. փոխելով էմըրալնի մէկ խօսքը թէ՛ ինչքն է ձիաւորը մարդկութեան մէջքին հեծած ու մարդկութիւնը վարող: Որեւէ մէկը յիշեցուցած է այս մարդոց թէ ընտրութիւնը իրենցն էր եւ եթէ մեր ժողովուրդը կը մերժէ զիրենք պէտք չէ գանգատին: Հոս կան մեր ժողովուրդի մօայր երակին փակած մշակոյթի հնարամիտ տգիւղականներ եւ ուր

իրաւներուն կը փոխարինեն մտքի ցնծուհիներ որպէսզի այդ ոչնչութիւնները փոխադարձէին կեղծիքը՝ ամբողջացնելու համար քծնանքի շրջանակը: Զանգուածը այդ մարդոց ի վիճակի չէ, չէ եղած բնաւ, կռանելու մեր ժողովրդի հաւաքական ոգեղէն գաղափարախօսութիւնը եւ անկարող՝ կոթողելու անոր ինքնութեան դարերու արեւէն խանձուած ու պողպատացած էութիւնը:

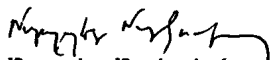
Այս բոլորին դիմաց ու այս բոլորէն վեր, Թումանեանն է՝ նստած իր կրկրին դէմ անդենականին մէջ Վերնատան իր ընկերներով՝ Աղայեան, Ահարոնեան, Աղբալեան, Լէօ, Շանթ, Անդրանիկ, Թոթովենց եւ բոլոր շարքը ճառագայթող անուններու, քէֆի են եւ բաժակները իրարու զարնելով կ'ըսեն.

Ապրէք երեխէք, հենց մեզ պէս ապրէ՛ք

Այդ անունները եթէ ոգեկան արարումներու առհաւուրութիւններով կը խռովեն մեր ժողովուրդը, կը յուշեն նաեւ թէ իրենց պայքարը եղաւ ստեղծել մէկ ու միասնակա՛ն ժողովուրդ ու երկիր ուր չկան օտարուողներ ու անհարազատներ: Թէ միաբուռնցք ժողովուրդը միակ ու անբեկանելի դատակնիքն է ու ամուր կռուանը իրապէս հըզօր հայրենիքի մը իրականութեան:

Եւ վերջապէս.

Թէ իրենց յետնորդներուն պա՛րտքն է իրենց հրիտակը վերածելու ներշնչող ու կողմնորոշիչ իտէալի եւ իտէալը ապրող իրականութեան, եթէ իրապէս կը հաւատան հայրենիքի հզօրացման անկասելի յառաջընթացին:

Մարգարէտ Մարկոսեան

30 Յունուար, 1995

Ալպընի, Նիւ Եօրք